

Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, t. (Fontes Historiae Lituaniae 2), Roma 1978 ss. XXVI, 775, nlb. 3.

Litewska Katolicka Akademia Nauk w Rzymie z siedzibą przy Piazza della Pilotta 4 w ramach prac sekcji historycznej podjęta się publikacji źródeł do historii Kościoła na Litwie. W 1971 r. ukazał się pierwszy tom relacji o stanie diecezji w W. Księstwie Litewskim sporządzanych dla kurii rzymskiej przez biskupów wileńskich i żmudzkich w okresie XVII—XIX w. Dzieło to wzbudziło duże zainteresowanie historyków.¹ Wydany niedawno tom drugi zawiera relacje biskupów obrządku łacińskiego z diecezji: łuckiej, smoleńskiej, mińskiej, węgierskiej, sejneńskiej czyli augustowskiej, inflanckiej i archidiecezji mohylewskiej. Paweł Rabiakauskas SJ, redaktor i współautor opracowania, profesor historii na „Gregorianum” w Rzymie, sporządził wstęp historyczny do całości i poszczególnych diecezji z wykazami biskupów, przypisy dla diecezji łuckiej, smoleńskiej i mińskiej oraz indeksy. Resztę wykonali inni autorzy.² Sprawozdania z poszczególnych diecezji poprzedzone są wstępem omawiającym historię ich granic i struktury organizacyjnej. Podano wybraną bibliografię zagadnienia i spis biskupów z okresu trwania diecezji.

Łucka diecezja łacińska sięga 1359 r., kiedy pojawił się pierwszy biskup tego obrządku we Włodzimierzu wołyńskim. W 1425 r. papież Marcin V przeniósł stolicę biskupią do Łucka, a biskupa uposażono dobrami w Łucku, Włodzimierzu, Brześciu i Drohiczynie. Diecezja ta była w XV—XVI w. sufraganią lwowską, na przełomie zaś XVI—XVII w. podlegała metropolii gnieźnieńskiej. Gdy w 1569 r. terytorium jej znalazło się w Koronie, biskupi zaczęli należeć do senatu. Od XVII w. nosili naz-

¹ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1, *Dioecesis Vilmensis et Samogitiae* (Fontes Historiae Lituaniae 1), Roma 1971 ss. LV, nlb. 1, 542, nlb. 4. Rec.: AHPont 9 (1971) s. 479 n.; CivCat 123 (1972) s. 504 nn. (P. Rabiakauskas); Nuova Riv. Stor. 56 (1972) nr 5—6 s. 732 nn. (L. Pasztor); Erasmus 25 (1973) nr 5—6 kol. 187 nn. (H. Duchha); Lietuviu Tautos Praeitis 3 (1973) nr 2 s. 134—141 (J. Jakštās); ZH 38 (1973) nr 4 s. 153 nn. (M. Kosman); SZ 18 (1973) s. 247 n. (A. Vetulani); PHis 64 (1973) nr 2 s. 428 nn. (T. Wasilewski); SH 17 (1974) nr 1 s. 154 n. (B. Kumor); STV 12 (1974) nr 2 s. 282—285 (T. Krahel).

² Rafael Krasauskas, licencjat historii Kościoła, sporządził odpisy z rękopisów. Paweł Jatulis, dr teologii, zrobił wypisy z archiwum Kongregacji Propagandy Wiary i przygotował aparat naukowy do relacji z diecezji inflanckiej i kurlandzkiej. Wiktor Gidziūnas OFM, dr teologii, podał przypisy do tekstów z diecezji mohylewskiej. Józef Vaišnora MIC, dr filozofii i teologii, opracował przypisy dla diecezji węgierskiej. Tamże, s. VII n.

wę „łuckich i brzeskich”, gdyż siedzibą ich był Brześć litewski. W 1772 r. parafie z terenu powiatu Brody przeszły do Austrii. W latach 1773—1795 z diecezji, która liczyła 220 parafie, największa część znalazła się w Rosji, 4 dekanaty z 47 parafiami — w granicach Austrii, a 3 dekanaty z 44 parafiami — w Prusach. Część pruską w 1798 r. włączono do diecezji węgierskiej, a austriacką w 1805 r. do tworzącej się diecezji lubelskiej. W Rosji po utworzeniu w 1798 r. metropolii mohylewskiej 35 parafii łuckich weszło do nowoerygowanej diecezji mińskiej, 38 do kamienieckiej, ok. 30 do wileńskiej. Po kasacie diecezji kijowskiej w 1798 r. diecezję łucką połączono z nowopowstałą diecezją żytomierską, a biskup nosił odtąd tytuł „łucko — żytomierskiego”. W konkordacie z Rosją w 1847 r. do diecezji tej włączono 3 dekanaty z 54 parafiami z archidiecezji mohylewskiej i w tym stanie diecezja łucko-żytomierska przetrwała do I wojny światowej.³

Biskupstwo smoleńskie sięga początkami 1625 r., a kanoniczną erekcję zawdzięcza papieżowi Urbanowi VIII w 1636 r. W 1654 r. teren jej wrócił do Rosji, na mocy zaś pokoju zawartego w Moskwie w 1686 r. przez posła K. Grzymułtowskiego m. in. 3 parafie diecezji smoleńskiej przypadły Polsce, choć po 1772 r. znalazły się ponownie w Rosji. W 1783 r. archidiecezja mohylewska objęła swym zasięgiem tereny diecezji smoleńskiej.⁴

Diecezję białoruską ze stolicą w Mohylewie utworzyła Katarzyna II w 1774 r. dla katolików z diecezji inflanckiej, smoleńskiej i wileńskiej, których biskupi po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej zostali po stronie polskiej. Utworzoną w 1784 r. przez carową archidiecezję mohylewską nuncjusz papieski w Polsce J. A. Archetti z upoważnienia papieża Piusa VI zatwierdził kanonicznie w roku następnym, a jej dotychczasowy (od 1773 r.) biskup S. Siestrzencewicz został pierwszym arcybiskupem nad wszystkimi katolikami w Rosji. Po dalszych zaborach do archidiecezji włączono całe diecezje: smoleńską, inflancką i kijowską, a w części: wileńską, żmudzka, łucką i kamieniecką. Katarzyna skasowała je w 1795 r. i utworzyła diecezje: inflancką, pińską i latyczowską, poddając je metropolii mohylewskiej. W 1798 r. Paweł I po odwołaniu dekretów matki związał z tą metropolią diecezje: wileńską, żmudzka, kamieniecką, łucką i mińską, co papież Pius VI tego samego roku zatwierdził. W wyniku pokoju w Tylży z 1807 r. włączono do archidiecezji 6 dekanatów z 53 parafiami z okręgu białostockiego. Po konkordacie z 1847 r. papież Pius IX w następnym roku utworzył nową diecezję chersońską zwaną później tyraspolską. Metropolia mohylewska była więc terytorialnie największa na świecie.⁵

Diecezja mińska, utworzona i zatwierdzona kanonicznie w 1798 r. po konkordacie z 1847 r. utraciła 2 dekanaty na rzecz diecezji wileńskiej,

³ Tamże s. 3—11. Przy opisach poszczególnych diecezji podano literaturę przedmiotu zebraną w 3 grupach: a) siedziba biskupa i terytorium diecezji; b) początki diecezji; c) prace różne z historii diecezji. Jako najnowsza publikację o diecezji łuckiej wymieniono M. Čubattij, *Istorija christijanstwa na Rusi — Ukraini*, t. 1, Roma 1965; t. 2 cz. 1, Roma 1976.

⁴ Tamże, s. 287—294. Najnowsza praca: W. Wójcik, *Statuty synodu diecezji smoleńskiej z 1645 r.*, RTK 22 (1975) nr 5 s. 73—84.

⁵ Tamże, s. 359—366. Najnowsza praca: A. M. Schop Soler, *Die katholisierenden Tendenzen am russischen Hofe unter Paul I. (1796—1801) und Alexander I. (1801—1825)*, Saeculum 27 (1976) s. 256—280.

natomiast z diecezji tej dołączono do niej 8 parafii z dekanatu nowogródzkiego. W 1869 r. uległa kasacji, a po 1921 r. z części dawnej diecezji mińskiej utworzono diecezję pińską.⁶

Diecezja węgierska powstała na terenie państwa pruskiego w 1799 r., jako zależna bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, z terytorium diecezji wileńskiej, żmudzkiej i łuckiej, które przypadło Prusom po trzecim rozbiórce Polski. W 1807 r. okrąg białostocki z 55 parafiami znalazł się w granicach Rosji, a w 1818 r. w związku z nową reformą administracji kościelnej skasowano tę diecezję. Na jej miejsce powstała diecezja sejneńska z katedrą w Sejnach w woj. augustowskim, podległa nowej metropolii warszawskiej. Początkowo zwana częściej augustowską niż sejneńską, od 1866 r. nosiła raczej nazwę sejneńskiej. Zamiast okręgu białostockiego dołączono do niej 3 dekanaty z 32 parafiami z diecezji płockiej. Obejmowała 12 dekanatów (od 1867 r. 11), w tym 7 z ludnością litewską. Po I wojnie światowej utworzono z niej dwie diecezje: litewską z siedzibą w Wilkowiskach i polską ze stolicą biskupią w Łomży.⁷

Diecezja inflancka sięga początkami 1186 r., ale dopiero bp Albertus, który w 1199 r. zamieszkał w Rydze, nazywany jest biskupem inflanckim. W latach 1245-1563 istniała archidiecezja ryska. Król S. Batory w 1582 r. wznowił biskupstwo inflanckie z siedzibą w Wende, gdyż Ryga znalazła się w rękach protestantów. Diecezja ta była do 1621 r. niezależna, a potem podlegała metropolii gnieźnieńskiej, choć z racji wojen ze Szwedami biskupi mieszkali zwykle w Warszawie. 1685 r. na wniosek króla J. Sobieskiego papież Innocenty XI połączył z diecezją inflancką dawną diecezję kurlandzką opanowaną przez protestantów, a biskup zaczął odąd nosić tytuł wendyjskiego i inflanckiego. Taki stan utrzymał się do 1795 r., kiedy Katarzyna II utworzyła nową diecezję inflancką, która po trzech latach została kanonicznie wcielona do diecezji wileńskiej. Po konkordacie z 1847 r. wyłączono ją z diecezji wileńskiej i przyłączono do żmudzkiej. W 1920 r. znalazła się w granicach Łotwy.⁸

Skomplikowany proces historyczny, w którym rozwijały się wyżej wymienione diecezje, domaga się poszerzenia podstawy źródłowej dla badań historycznych. W przedmowie (s. VII) zaznaczono, że część relacji zebrano z archiwów diecezjalnych, część zaś z Archiwum Watykańskiego, zwanego oficjalnie *Archivum Secretum Vaticanum*. Nuncjusze papiescy w Polsce jako jedni z pierwszych posyłali swe relacje do Watykanu. Podobnie biskupi polscy stosunkowo wcześniej wprowadzili praktykę wysyłania relacji kierowanych do Kongregacji Rozkrzewiania

Przy archidiecezji mohylewskiej podano osobno biografię do S. Siostrzenczewicza, twórcy organizacji kościelnej łacińskiej w Rosji.

⁶ Tamże, s. 439—442. Najnowsza praca: Č. Sipovič, *The Language Problem in the Catholic Church in Byelorussia from 1832 to the First World War*, *The Journal of Byelorussian Studies* 3 (1973) nr 1 s. 3—40.

⁷ Tamże, s. 455 nn. 479 nn. Najnowsze prace: W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818—1872*, Lublin 1972; tenże, *Księża diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej ukarani za udział w powstaniu styczniowym*, RTK 22 (1975) nr 4 s. 117—123.

⁸ Tamże, s. 545—553. Najnowsza praca: E. Grislis, *Recent Trends in the Study of the Reformation in the City of Riga, Livonia*, *Journal of Baltic Studies* 7 (1976) s. 145—169.

Wiary.⁹ Sprawozdania te, składane co cztery, a potem co pięć lat zgodnie z zasadami zawartymi w bulli papieża Sykstusa V z 1585 r., zawierają dane o diecezjach, zebrane z protokołów wizytacyjnych w ciągu XVI — XVIII w.¹⁰ Kwerendy w Archiwum Watykańskim dotyczące spraw polskich prowadził na zlecenie króla S. Batorego jego prefekt Sirletus, a kontynuowano je za Zygmunta III. Po przerwie trwającej cały wiek w związku z wojnami szwedzkimi podjęto je za S. A. Poniatowskiego. W latach 1782—1785 prowadził je J. Albertand, który zebrał przeszło 110 tek wypisów i przesłał do Warszawy.¹¹ W latach 1848—1849 kontynuował te prace A. Przeździecki i z własnych funduszy pokrył koszty wydawnictwa dokumentów zebranych przez S. Theinera.¹² Wydawnictwo to odegrało znaczną rolę w badaniach nad okresem do 1775 r.

Po udostępnieniu w 1881 r. Archiwum Watykańskie dla historyków PAU zorganizowała w latach 1881—1914 szereg wyjazdów naukowych. W ich ramach udawali się do Rzymu tacy uczeni jak: W. Abraham, L. Boratyński, W. Czermak, B. Dembiński, J. Fijałek, S. Kętrzyński, F. Koneczny, S. Kościałkowski, S. Kutrzeba, M. Loret, Cz. Nanke, J. Płaśnik, W. Semkowicz, S. Smółka, S. Zakrzewski, S. Zachorowski. W wyniku tych wyjazdów zebrano w krakowskim oddziale PAU ponad 100 tek wypisów z Archiwum Watykańskie i innych archiwów włoskich. Stanowiły one podstawę dla wydawnictwa *Monumenta Poloniae Vaticana*, zawieszono je czasowo w 1848 r.¹³ W latach 1914—1939 kwerenda i studia nad stosunkami watykańsko-polskimi miały oparcie w stacji naukowej PAU w Rzymie. Kwerendę w tym czasie prowadzili w Archiwum Watykańskim: T. Glemma, O. Halecki, S. W. Kwiatkowski, M. Loret, L. Pukianiec, M. Żywczyński. Rezultatem ich poszukiwań były liczne prace oparte o archiwalia, w tym tej miary co prace M. Żywczyńskiego o stanowisku Stołicy Apostolskiej

⁹ Zob. J. Olšr, *La Congregazione ed i paesi assegnati al Nunzio di Polonia (Polonia, Svezia, Russia)*. W: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum. 350 anni a servizio delle missioni (1622—1972)*, t. 1 cz. 1, Freiburg i. Br. 1972 s. 201—225; J. Metzler, *Organisation, programme et premières décisions (1622—1649)*, tamże s. 146—196; tenże, *Wegbereiter der Kongregation. Vorschläge und erste Grundungsversuche einer römischen Missionszentrale*, tamże, s. 38—78.

¹⁰ Zob. J. Kłoczowski, *Główne typy źródeł do geografii historycznej Kościoła w Polsce*, STNKUL 12 (1961) s. 81—85; T. Długosz, *Wartość relacji rzymskich biskupów polskich jako źródła historycznego*, tamże, s. 89 n.

¹¹ Zob. T. Długosz, art. cyt., s. 90.

¹² A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae gentium-que finitimarum historiam illustrantia*, t. 1—4, Roma 1860—1864.

¹³ Zob. W. Łukasiewicz, *Od redakcji*, *Euh* 3 (1959) nr 1 s. 3—6; W. Bandura, *Spuścizna rękopiśmiennicza ekspedycji rzymskiej PAU*, *Średn. Studia Źródłoznawcze* 17 (1972) s. 159—166. Zbiory krakowskie wykorzystał w swej rozprawie habilitacyjnej D. Wojtyśka, *Papierstwo — Polska 1548—1563. Dyplomacja*, Lublin 1977. Por. tenże, *Sprawozdanie z kwerend zagranicznych materiałów do historii Kościoła w Polsce XVI w.*, STNKUL 20 (1973) s. 153 nn.; tenże, *Stan przygotowania do druku korespondencji nuncjuszów w Polsce do 1972 r.*, SZ 18 (1973) s. 199—206.

wobec sprawy polskiej w XIX w. W okresie ostatniej wojny badania naukowe kontynuowali w Rzymie: O. Halecki, Ł. Kurdybacha, W. Meysztowicz, K. Papée. Z historyków powojennych zajmujących się znaczeniem kurii rzymskiej dla historii Kościoła w Polsce Warto wymienić przynajmniej niektórych: S. Bednarski, A. Boudou, W. Konopczyński, J. Umiński, S. Załęski. Na osobne podkreślenie zasługuje działalność Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie, którą zainicjował J. Reczek.¹⁴ Wiele prac na ten temat ogłaszano w *Sacrum Poloniae Millenium* i w *Antemurale*.

Publikacja P. Rabikauskasa uwzględnia skrzętnie dorobek nauki polskiej. W szczególności wykorzystani zostali: W. Abraham, A. Boudou, W. Czermak, T. Długosz, J. Fijałek, O. Halecki, J. Kłoczowski, W. Konopczyński, B. Kumor, S. Kutrzeba, W. Meysztowicz, W. Semkowicz, W. Urban, H. Wyczawski, M. Zywczyński. Trzeba jednak przyznać, że w badaniach polskich nie dość zwracano uwagę na rolę Litwy w chrystianizacji wschodniej części Rzeczypospolitej, co w omawianej pracy zostało szeroko udokumentowane. Zebranie ogromnego materiału źródłowego i zaopatrzenie go w bogaty aparat krytyczny zasługuje na wyjątkowe uznanie. Pod tym względem książka autorów litewskich stanowi trwałą pozycję w zakresie badań nad organizacją Kościoła na terenie Litwy, Polski, Białorusi i Ukrainy. Zawiera 20 relacji od 14 biskupów diecezji łuckiej i 2 legatów z lat 1613—1803, 5 z diecezji smoleńskiej z lat 1645—1761, 3 z archidiecezji mohylewskiej od biskupów i 1 legata z lat 1789—1861, 1 z diecezji mińskiej od biskupa i 1 legata z okresu 1803—1807, 1 z diecezji wigierskiej z 1812 r., 2 z diecezji sejneńskiej z lat 1864—1867, 18 z diecezji inflanckiej i kurlandzkiej z lat 1595—1758. Do tego dochodzą opisy, informacje, listy papieskie, odpowiedzi Kongregacji Soboru, protokoły wizytacji diecezji. W sumie do wymienionych diecezji załączono 54 relacje biskupów i legatów papieskich o stanie diecezji, 9 innych dokumentów pochodzących od rządców diecezji, 43 dokumenty skierowane z Watykanu do biskupów, w tym większości odpowiedzi Kongregacji Soboru i Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Przed każdą diecezją zamieszczono jej mapkę.

Praca dostarcza różnego rodzaju informacji. Znajdują się w niej dane co do liczby parafii, kościołów parafialnych, klasztorów, kościołów filialnych, kaplic, stanu personalnego duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego. Relacje dotyczą stosunków politycznych na danym terenie, zmian granic, postaw poszczególnych osób wobec zmieniających się okoliczności, spraw związanych z uposażeniem instytucji i osób, zniszczeń wojennych, stanu moralnego duchowieństwa i wiernych. Tom stanowi więc szeroką bazę źródłową nie tylko dla badań nad historią Kościoła, ale również nad historią poszczególnych regionów. W zasadzie jednak nie zmienia ogólnego stanu wiedzy w tym zakresie. Wiele bowiem z zamieszczonych źródeł opublikowano już poprzednio, co

¹⁴ Zob. H. Foksiński, *Stan i perspektywy informacji źródłoznawczej o polonikach archiwalnych we Włoszech*. Referat wygłoszony 14 VI 1974 r. w Komitecie Nauk Historycznych PAN w Warszawie; H. Foksiński — T. Zdziech, *Archivum Secretum Vaticanum, Informationes*. Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych 1 (1976) s. 15—51; K. Sadowska, *Stan kwerendy Instytutu w Archivum Secretum Vaticanum*, tamże, s. 56 nn.

wydawcy zresztą dokładnie zaznaczyli. Przy tym we wstępach historycznych do poszczególnych diecezji niekiedy czerpano dane z literatury, a nie z przytoczonych źródeł.

Pewne zastrzeżenia budzi sam tytuł dzieła, który jest adekwatny tylko w stosunku do I tomu (relacje z diecezji wileńskiej i żmudzkiej). Wydawca tłumaczy we wstępie, że tom II stanowi uzupełnienie i kontynuację historii Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim. Dlatego znalazły się w nim relacje z archidiecezji mohylewskiej oraz z diecezji mińskiej, wigierskiej i sejneńskiej, które powstały już po zaniku Księstwa na jego dawnym terenie (s. XXII). Materiały zaś z diecezji inflanckiej mają charakter jedynie apendyksu (s. XXIV). W takim razie należało także w graficznym układzie tego tomu zaznaczyć trzy rodzaje powiązań omówionych diecezji z Wielkim Księstwem Litewskim. Podobnie nie przekonuje argumentacja wydawcy, który broni przyjętego przez siebie sposobu podawania nazw geograficznych i imion własnych w brzmieniu litewskim. Powołanie się na polski zwyczaj pisania „Braniewo” zamiast „Braunsberg” nie uwzględnia okoliczności, że ośrodek życia kościelnego w Braniewie został stworzony przez Polaków przed zajęciem tych terenów przez Prusy (s. XXIV n.). Tego rodzaju uwagi krytyczne nie podważają jednak wielkiej wartości obu tomów dzieła, które jest przykładem rzetelnej, niezwykle starannej pracy edytorskiej.

Franciszek Stopniak